

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

19.Yüzyılda Adana'nın Sosyo Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler

Nihat FALAY¹

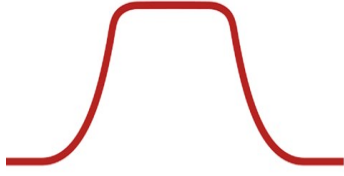
ÖZET

Tarihi M.Ö. 2000'lere kadar geriye giden Adana da özellikle 16.yüzyıla kadar göçebe aşiretler yaşamıştır. Tarım bölgesi olan Adana 19.yüzyıl başlarında Pamuk üretim merkezi olmuştur. 19.yüzyılda gelişmeye başlayan ve 1855 de ilk hastane, 1864 de ilk Çırçır fabrikası, 1889 da Ziraat Bankası şubesi, 1894 de Türkiye'deki ilk Ticaret Odası kurulmuş olan Adana'nın sosyal, kültürel, sanatsal yapısında Türkmen ve Yörük aşiretleri hala önemli bir yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisat tarihi; Adana; 19.yüzyıl

Jel Kodlar: N20, N30, Z13

¹ Prof.Dr. İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü (Emeritus), nihatfalay@gmail.com

ICCSOR

Journal of Applied and Theoretical Social Sciences

ISSN:2687-5861

Changes in The Socio-Economic Structure of Adana in The 19th Century

ABSTRACT

Its history going back to the B.C. 2000s, Adana was settled by nomadic tribes especially until the 16th century. Adana, an agricultural region, became a cotton production center in the early 19th century. Adana started the develop in the 19th century, with the building of the first hospital in 1855, first Ginning factory in 1864, the first Ziraat Bank branches in 1889 and the first Chamber of Commerce in Turkey in 1894. Turkmen and Yoruk nomadic tribes still have an important place in social, cultural, artistic structure of Adana.

Keywords: Economic history; Adana;19th century.

Jel codes: N20, N30, Z13.

1. Giriş: Adana Adının Menşei

Bu ad, Luwi dilindeki Ada (Ana tanrıça) ve Wana (ülkesi) kelimelerinden türetilmiştir ve “Ana Tanrıça Ülkesi” anlamına gelmektedir. Yine Luwi dilinde “uwa” takısının da eklenmesiyle Adanuwa, Atanuwa, Atanwa biçimlerinde, Hitit çivi yazısı belgelerinde de “lia” takısı eklenmiş olarak Adaniia/Ataniia biçiminde geçmiştir.(Umar,1993:16) M.Ö.1900 yılında Luvi Krallığı içinde bulunan Adana, daha sonraki yüzyıllarda Arzava Krallığı ve Kizvatna Krallığı’nın egemenlik alanına geçmiş ve M.Ö.1530’da Hititler tarafından ele geçirilmiştir. M.Ö.1200 den sonra Kue Krallığı tarafından, M.Ö.713-663 döneminde ise Asurlular tarafından yönetilmiştir. M.Ö.663-612 döneminde Kilikya Krallığı’na tâbi olmuş, M.Ö.621-333’de Pers Satraplığı, M.Ö. 333-323 de Makedonya Krallığı’nın ve M.Ö.312-133 döneminde Selökid Krallığı’nın egemenliğine girmiştir. M.Ö.178-12 döneminde Çukurova korsanları tarafından yönetilmiştir. Sonraları Romalıların, M.S. 305-653 yıllarında Bizans İmparatorluğu’nun, 651 yılından sonra da islam egemenliği altında kalmıştır. 12.yüzyılda yine Bizans egemenliği altına girmiştir (Ramsay,1961:424).

Bizanslı tarihçi Etien’in ilettiği bir rivayete göre; Uranos’un oğulları Adanos ve Saros, Tarsus’la savaşarak bu bölgeyi ele geçirmişler ve bunlardan Adonos kente,Saros da oradaki ırmağa adını vermiştir. Hititler döneminde de, “Uru Adaniya “adıyla anılan bu bölge eski el yazmalarında ve fermanlarda Edene ve Azana adlarıyla da geçmektedir. Bazı arap tarihçilerine göre de, Adana’nın kurucusu, Harun Reşit’in valilerinden Ebû Süleym Ezené’dir ve bu bölgeye bu nedenle Ezene denilmiştir. Adana’nın eski bir adının da Erdene olduğu Mehmet Edip Bini Derviş’in Bahçet-ül Menazil adlı eserinden anlaşılmaktadır (Seyhan,1938:43).

1353-1517 yıllarında Ramazanoğulları tarafından yönetilen Adana 1517’de Osmanlı İmparatorluğu’na dahil edilmiştir (Halaçoğlu,1979:819-821). Ramazanoğulları ise Adana’nın Sis, Ayas (Yumurta), Payas taraflarına yerleştirilmiş bir Türkmen boyuna mensupturlar.1608’de Adana doğrudan bir Osmanlı eyaleti haline gelmiştir (Uzunçarşılıoğlu, 1937:46-47;Pitcher,1999:164-165). Adana daha sonra, bölgedeki karışıklıkların sonucu olarak 1641-1699 arasında bazı aşiretlerin zorunlu iskan bölgesi olarak kullanılmıştır.1833-1840 döneminde Mısırlı İbrahim Paşa’nın yönetiminde kalan bölge, karışıklıklar nedeniyle 1865’ten itibaren “Fıkra-i İslahiye” aracılığıyla devlet otoritesinin yerleştirilmesi uygulamalarına tabi tutulmuştur.1918’de Fransızların işgal ettiği Adana, 12 Aralık 1921 de işgalden kurtulmuştur (Yurt-Ansiklopedisi,1981:21; Erdeha,1975:299-300; Yalçın,1959; Tuğlacı,1985-5-6). Tarihin tüm devirlerinde Adana, Toroslar’ın en önemli bir yerleşme alanı niteliğini taşımış ve Kilikyâ ‘nın önemli yerleşim ve savaş noktalarından biri olmuştur, çünkü Toroslar’ın ünlü geçidi olan Külek Boğazı buradadır.(Ramsay,1961:387-388); Lloyd,1989:9-11,219). 1889’ da Adana’da görev yapan ve bu bölgenin tarihi üzerinde araştırmalarda bulunan, daha sonra Seyahat-ül Kübra adlı bir kitap yayınlayan Kılıçzade Süleyman Şükrü Bey Adana’nın ilk adının “Batana” olduğunu belirtmiştir (Yurt Ansiklopedisi,1981:20).

2. Adana’nın İdari Gelişimi

Adana daha önceleri Halep vilayeti içinde Halep, Urfa ve Maraş ile birlikte yer alıyordu (Selaheddin,1867:192). Çukurova’da Fıkra-i İslahiye’nin düzeni sağlamasından sonra idari teşkilat da geliştirilmiş ve Adana 1867’de bağımsız bir vilayet haline getirilmiştir. Buna göre de yeni kazâlar oluşturulmuş, bu kazâlarda resmi binalar ve kışlalar inşa edilmiş, vergileri ve askerleri denetlemek için de nüfus sayımı yaptırılmıştır (Cevdet Paşa,1963).

19.yüzyılın sonuna kadar Adana Vilayeti: Adana, İçel, Kozan ve Cebel-i Bereket olmak üzere 4 sancak,19 kâza, 23 nahiye ve 1629 köyü içeriyordu. Adana merkez sancağı ise Adana, Tarsus, Karaisalı ve Mersin olmak üzere 4 kaza, 10 nahiye ve 476 köyden oluşmakta idi (Cuinet,1892/2: 4 ve 35).

2.1.Şehircilik ve Belediyecilik

Adana 19.yüzyılın sonuna kadar, şehircilik açısından önemli sorunlar yaşamıştır. Belediyecilik açısından kentin ve çevresinin temizliği hizmeti pek sağlanamıyordu. Şöyle ki; mahalle aralarında bulunan meydan ve arsalar çöplük halinde idi, ev ve hanların çöpleri sokaklara atılıyor ve yayalar sokak ve pazarda gezemez halde idi. Mahallelerde birçok gölcük ve durgun sular koktuğu gibi, halkın içmek için su aldığı Seyhan nehrinin alt ve üst yanında dericiler bulunuyordu, sokak ve dükkânların süpürülmesi adet değildi, mezbahalar ise kentin ortasında idi. Bekâr ve yalnız olanlar genellikle han ve sokak aralarında yaşayıp, hasta olanlar da kaldırımlarda yatıyordu. Sıcaklar nedeniyle sıtma ve humma gibi hastalıklar yaygın idi (Akverdi,1938:20). Öte yandan Adana’da cadde denilebilecek bir yol yoktu. Kent birkaç semte ayrılmış ve her semt için gereken yerlere ve köşe başlarına sabit fenerler asılmış idi. Feneciler her akşam petrol lambalarını yakar ve sabahları da petrol koyup şişesini silerlerdi. Çöp arabaları büyük yol ve sokaklarda dolaşır, ancak bu arabalar bazı girintili ve dar sokaklara giremez idi ve çöpler buralarda eşek ve beygir üzerindeki zembillere doldurulurdu. Kentin lağımını temizleme işini Süryaniler yapar, helâlaları tulumlara doldurur ve merkeplerle kentin çok yakınındaki çukurlara boşaltırdı. Ne var bu tulumlar kentin içinde taşınırken bazen patlar ve içindekiler ortalığa yayılırdı (Akverdi,1938:26-28). Bu dönemde kentte araba bulunmadığı için yolculuk hayvanlarla yapılırdı. Binek arabası ilk defa 1860 da getirilmişti ve halk bu arabayı hayretle seyretmişti (Ener,1978:108).

19.yüzyılın sonunda ise Adana kazasında; 18 cami, 37 medrese, 8 tekke ve 2 Ermeni, 1 İtalyan, 1 Yunan ve 1 Protestan kilisesi vardı. Ayrıca bir düşkünler yurdu, 29 han, 2 otel,1 tiyatro bulunuyordu (Cuinet,1892:40). 17 yüzyılda Adana’da bir bedestenin ve kapalı bir çarşının bulunması da dikkat çekicidir (Faroqhi,1994:32). Diğer kentlerde olduğu gibi, 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar Adana’da düzenli bir belediye örgütü ve hizmetleri yoktu. Kent hizmetlerini vakıflar yerine getirmeye çalışıyor idi ve Adana ili sınırları içinde bunların sayısı 350 civarında idi. Vakıflar yanında, 1870’lere doğru muhtesiplik ve ihtisap ağalığı kurumu oluşmuştur. Muhtesipler besin maddelerinin fiyatlarını, tartı araçlarını denetlemekte idi. Bunun yanında şehirde lağım ve mezbahanın olmaması yanında, yiyecek ve içecek maddelerinin sağlık kontrolü pek yapılmıyordu.

1868 yılında belediye görevini “çarşı ağası” denilen kişi yapardı.1870’lerde Adana valisi Halil Paşa zamanında ilk belediye reisi Gözlüklü Süleyman Efendi olmuştur. Ondan sonra 1877 de Bezdikyan Kırkor Efendi belediye reisi olmuştur.1879 da Adana valisi olan şair Ziya Paşa şehre yeni bir çehre kazandırmak için çalışmış ve onun zamanında Sinyor Artin 1880 de belediye reisliği yapmıştır. Adana’da şehircilik ve belediye örgütünün güçlenmesi ancak Bahri Paşa zamanında ve 1900 lere doğru başlamıştır (Akverdi, 1938:20-21 ve 60).

2.2. Nüfus Yapısı

1530-1533 sayımına göre, Adana sancağında bir şehir (Adana), iki kasaba (Ayas ve Kınık) vardı ve nüfusu 10.525 hane ve 4.090 mücerret idi. ² (1530- 1831 arasındaki nüfus

² Hane ve mücerret; vergi toplama birimleri olup, her hane tek ve yerine göre çok sayıda kişiyi de içerir, mücerret ise çoğunlukla tek kişileri kasteder, ama her iki kavram için de bu genelleme her zaman için yapılamaz.

hakkında yayınlanmış bilgiye ulaşılammıştır) 1831 nüfus sayımına göre ise erkek sayısı 32.073 idi (Yurt-Ansiklopedisi,1981:28-29).1860'larda Adana merkezinde nüfus 30.000 kişi civarında idi.1885'de Adana Vilayeti' nin nüfusu 341.376 Müslim ve 58.742 gayrimüslim olmak üzere toplam 400.118 kişiden oluşmaktaydı.(Selahaddin Bey,1861:214; (Yurt-Ansiklopedisi, 1981:8164).

1890'nın hemen öncesindeki Adana Vilayeti'nin nüfus yapısı şöyledir: Adana'nın nüfusu toplam 403.430³ kişidir ve km başına 11 kişi düşmektedir. Bu nüfus 4 sancak, 19 kaza, 23 nahiyeye ve 1.629 köyün toplamıdır. Nüfusun 158.000'i Müslüman, 173.389'u Hıristiyan ve 72.050' si diğer farklı dinlerdendir: Müslüman ve Osmanlı kökenli olanlar genellikle resmi görevlerde ve yönetici kademedede istihdam edilirdi ve bölgede geniş mülklere sahip idi. Çerkezler çoğunlukla Adana, Kozan ve Cebeli Bereket çevresinde bulunurlar ve son 25 yıl içinde buraya göç etmiş durumda idi. Kürtler ve Türkmenler ise göçebe durumda idi. Yörükler⁴ ise İçel sancağı civarında idi ve toprağı işlemezlerdi. Fellahlar, Adana ve Cebeli Bereket sancakları civarında bulunur ve tarım ve bahçecilikle uğraşırđı. Tahtacılar, tahta işleri ile uğraşırlar ve cami ve kiliseye pek gitmezlerdi ve "boğma" denilen içkiyi severlerdi. Ermeniler daha çok Adana, Kozan ve Cebeli Bereket sancakları civarında bulunurdu. Ortodoks Rumlar İç Anadolu'daki Kapadokya'dan (özellikle Niğde'den) göç etmişti, bunlar çok çalışkandı ve özellikle ticaretle uğraşırlardı. Müslüman Araplar ve Ortodokslar Suriye ve Lübnan kökenli idi ve özellikle Tarsus ve Mersin civarında otururlardı. Katolik Latinler ise Adana sancağında ve Mersin'de otururlardı. Ayrıca çok az Yahudi bulunurdu. Bunların yanında, 2.000 kadar İranlı Adana'da ve Mersin civarında yerleşmişti. Tarsus'ta da az miktarda Afgan kökenliler vardı. Adana merkez sancağının nüfusu 174.602 idi (Cuinet,1892/2:4-10,35).

2.3. Aşiretler ve Zorunlu İskân

1530'larda Çukurova'daki Sis, Adana, Tarsus ve Özer sancakları "Çukurabad" vilayeti olarak isimlendiriliyordu.16.yüzyıl sayım defterlerine göre bu sancaklarda göçebe aşiretler yaşamakta ve kıyı şeridi dışında köy tipi yerleşmeler yok idi. Adana sancağındaki nahiyeler de genellikle buralardaki cemaatlerin adlarıyla anılıyordu: Karaisali gibi. 17.yüzyılın sonuna doğru Adana'da nüfusun çoğunluğunun göçebe olması nedeniyle ova sahipsiz ve bakımsız durumda idi. Adana ve çevresi ticaret ve taşımacılığın kavşak noktası olması nedeniyle, buranın güvenliğinin sağlanması önemliydi. Bu nedenle de araziye tarıma açmak ve güvenliği sağlamak amacıyla merkezi yönetimce bu bölgeye konar-göçerlerin zorunlu iskânına ve yerleştirilmesine karar verilmiş ve 1690'lardan sonra önce Dülkadirli oymaklarının bölgeye yerleştirilmesine başlanmıştır. Aynı şekilde, bu bölgeye özellikle Danişmentli Türkmenlerinin de iskânı söz konusu olmuştur (Halaçoğlu,1988:132-133). Ne var ki, söz konusu oymakların bazıları yerleşik düzene uyum sağlayamamış ve 1696'dan sonra huzursuzluk baş göstermiştir. Öte yandan, Tüccarlı denilen oymak üyeleri vergi vermeyi kabul etmemiş ve topraklarını bırakıp eşkıyalığa başlamışlardır. Dulkadirli oymaklarının yerleşme düzeni de söz konusu kaçak oymaklar nedeniyle bozulmuş ve yöredeki 120 oymağın çoğı da güvensizlik nedeniyle göç etmiştir. (Yurt-Ansiklopedisi,1981:23-29; Orhonlu,1987:77-78).

³ Karpat'a göre ise 1893'te 188.308'i kadın ve 208.041'i erkek olmak üzere toplam nüfus 396.349 kişidir (Karpat,1978-1979:260).

⁴ Yörük kelimesi "yürümek" mastarından türemiştir. Bu konuda Adana ve civarındaki Yörüklerin antropolojik yapıları için (bakınız: Güngör,1941:10-30).

Dışa kapalı geleneksel bu toplulukların 16.yüzyıldaki kıtlıklar ve ayaklanmalarla altüst oluşu (Akdağ, 1975:82 ve 118-119). Çukurova'yı Osmanlı devletinin merkezi otoritesini tanımayan ve iskâna direnen aşiretlerin yaşadığı ve Osmanlı'nın daha sonraları Derviş Paşa komutanlığındaki Fırka-i Islahiye kuvvetleriyle göçebe Türkmen aşiretlerin çarpışıp durduğu bir bölge haline sokmuştur (Çankaya,1982:107). Örneğin; daha 1706'da gönderilen bir emir ile Adana ve Maraş vilayetleri sancak beylerinin halk ve askerleri ile birlikte bunların üzerine gitmeleri istenmiş ve eşkıyaya da, içlerinde bulunan eşkıyayı teslim etmeleri, iskân bölgelerine yerleşerek tarımla uğraşmaları şartıyla affedilecekleri, aksi halde cezalandırılacakları bildirilmiştir. Nitekim aşiret ve cemaatlerden bazıları eşkıyalık yapmamak ve vergilerini vermek şartıyla buldukları yerlere iskân olunmuşlardır (Halaçoğlu,1988: 50-51).

Zaten, Yavuz Selim Adana vilayetini Osmanlı devletine kattığı dönemde bu bölgede yaşayanlar vahşi karakterde ve bölge sarp konumda olduğundan, gereği gibi düzen altına alınamamış ve hatta Osmanlı devlet düzenine göre nüfusun yazımı mümkün olmamıştır (Cevdet Paşa,1963:108). Öte yandan, örneğin Kozan ağaları dışardan kimseyi Kozan'a almamışlar ve halkın dışardaki gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmasına meydan vermemişlerdir (Cevdet Paşa,1963:114). Bu arada, bölgedeki çeşitli aşiret ve oymaklar da (örneğin, Cerit ve Tecirli) birbirleriyle savaşmışlar ve bazıları da savaşımların yanında yer almışlardır (Yalman/Yalkın,1977:328-329).

Osmanlı merkezi yönetiminin Adana vilayetindeki aşiretlere gönderdiği emirlere ilişkin olarak aşağıdaki bazı örnekler verilebilir: Bunlardan bazıları 1577'de Adana aşiretleri arasında Rafizilik⁵ akımının çıkmasına, daha sonra Koyuncu cemaatinin göçtükleri yerden kaldırılmalarına,1593'de Danişmentli Türkmenlerin çeşitli mahallerde iskân edilmelerine, 1707'de Kozanoğlu'nun Niğde kalesinde hapsedilmesine, 1718'de Türkmenlerden alınan vergilerin Yörüklerden de alınmasına, 1752'de seferler yüzünden dağılan aşiretlerin düzen altına alınmalarına dairdir (Refik,1930: 29-30, 76, 96, 138, 162-164, 210-214). Bunun yanında, Adana'da yerleşmişliğin ve kentsel gelişimin doğmasına hem idari hem de mimari açıdan katkıda bulunan Ramazanoğulları gibi büyük aşiret ve boylar da olmuştur (Uzunçarşılıoğlu,1937:46-48,92). Evliya Çelebi, Ramazanoğulları'na ilişkin olarak şunu kaydetmiştir: "Ramazanoğulları yaylası ... Adana eyaleti idaresinde büyük bir yaylaktır. Ramazanoğulları yaylası gibi yayla görmedim. Bunda olan Türkmen oymaklarının adlarını yazsak bir kitap olur" (Evliya Çelebi,1971/2,168-169).

19. yüzyılda bu bölgede güvenliğin ve yönetimin yerleşmesi için kurulan Fıkra-i Islahiye'nin Adana sancağında zorunlu iskâna tâbi tuttuğu hane sayısı; 767 gayrimüslim ve 8.300 Müslim olarak toplam 9.067, Kozan sancağında da 2.446 gayrimüslim ve 9.935 Müslim olarak toplam 12.381 dir (Cevdet Paşa,1963:223-224). Fıkra-i Islahiye yoluyla gerçekleştirilen zorunlu iskâna, dönemin ve yörenin ünlü şairi Dadaloğlu tarafından duyulan tepkiyi şu dizelerden öğrenmek mümkündür (Çankaya, 1982:108).

Derviş Paşa yaktı yıktı illeri/ Soldu bütün yurdumuzun gülleri
Karalar giydik de attık alları/ Altınımız geçmez akça tunç oldu

X X X

Bize haram oldu Çukurova'lar/ Şahin uçtu ıssız kaldı yuvalar
Türkmen kızı katarlanmış mayalar/ Bozuldu katarı, ili Avşar'ın.

⁵ Rafizilik; şia'dan bir fırkanın adı olup, Müslüman halifeleri ve aileleri hakkında düşmanlık yapmakla eş tutulmuştur (Pakalın,1983:2-5).

Söz konusu duruma ve değişikliklere benzer tepkiler paralelinde Âşık Mustafa'da;
Kimse sözün tutmaz oldu/ Doğru yola gitmez oldu
Bülbülümüz ötmez oldu/ Diken oldu güllerimiz
diyerek yorum yapmıştır (Çankaya,1982:108).

3. Adana'da Ayanlar

Osmanlı Devletinde 16.ve 17.yüzyıllarda “ayan” deyimi ile ileri gelen kişiler kastedilmekle beraber, 18. Yüzyılda şehirlerin ileri gelenleri de “ayan-ı vilayet” olarak anılırdı. Bu yüzyıldaki ayanlar; azledilmiş kadı, sancakbeyi, müftü, yeniçeriler ve başkaları olup, bunlar ayan olmak için mücadele etmişlerdir. Bu tür ayanların çoğu servetlerini kanunsuz yollarla edinmişler, bunlardan derebeyleri ve mültezimler servetlerini arttırmış ve kuvvet kazanmışlardır (Akdağ,1971:129). Ayanlık özellikle 18. Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun büyük bir kısmında yayılmış ve sorunlar çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunlar; ayan olanların halkı soyup zenginliklerini arttırmaya yönelmeleri, ayan olma mücadelelerine yol açması ve ayanlık görevini kendi zorbaları yardımı ile yapmaya kalkmasıdır (Özkaya,1977:22-27,174). Örneğin; 1710 ile 1725 yılları arasında Adana'da Yiğitbaşı Mehmet, Dervişoğlu Hüseyin ve Kethüda Yusuf gibi ayanlar kendi taraftarları ile halka eziyet etmiş ve zorla vergi toplamışlardır. Ayrıca, Karslıoğlu Hacı Bey de Adana Valisine karşı çıkmış, isyan etmiş ve Tarsus'da yedi köyü basarak köy kalkının eşya ve hayvanlarını yağmalamış, zulüm sonucunda da, bu yöreden daha önceleri elde edilen gelirler epey azalmıştır. Bir başka örnek de Küçük Ali oğlu Halil Bey'dir, ki bu kişi Şam ve Halep tüccarlarının mallarını yağmalamış ve büyük kazanç sağlamıştır. Hacca gidenler de yollarını değiştirmişlerdir. Şikayetler üzerine Halil Bey yakalanıp idam edilmiştir (Özkaya,1977:72,154,227 ve 248).

4. Tarım

“ Bir çiftçi ülkesi” (Toros,1938:2) olarak da tanımlanan Adana, bunun yanında pamuk, bağcılık, meyvecilik, narenciye ve sebze üretimi ile dikkati çeker (Nuri,1938:6-9). Çok önceki yüzyıllarda da tarıma ve hayvancılığa elverişli olan bölgede (Halaçoğlu,1979:876). Batının, sanayi devriminin uzantısı olarak tüm dünyayı kendi iktisadi yapısına uydurmak amacıyla giriştii faaliyetler paralelinde Çukurova da özellikle 19.yüzyılın ikici yarısında dünya pazarına açılmıştır. Bu bağlamda Adana'da pamuk ekimi giderek önem kazanmıştır, çünkü tarım daha önceleri çoğunlukla tahıla dayalı idi. Özellikle pirinç ekimi çok eski tarihlerden beri söz konusu idi. Özellikle 1839'lardan sonra Adana'da Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa döneminde bölgede tarımsal gelişmeler olmuş ve pamuk yanında, buğday ve arpada ürün verimini arttırmak için ekim tekniğinde yenilikler yapılmıştır. Öte yandan, işçilerin çalışma ve dinlenme saatlerinde iyileştirmeler yapılmıştır (Yurt Ansiklopedisi,1981:32-33).

Adana vilayetinin 19.yüzyıl sonlarındaki toplam arazisi 52.432 dönüm olup, bunun 31.500 dönümü dağlıktır. 20.032 dönümü işlenebilir arazi olup, 90.000 dönümü de bataklıktır. Bu bölgede yapılan tarımın hemen tümü ilkel tekniğe dayalıdır, çünkü yeterli düzeyde tarımsal araçlar yoktur. Daha önce belirtildiği üzere, pamuk üretimi ancak yeni araçlarla geliştirilmiştir. Pamuk yanında, zeytinlik bölgesinde 40.000 dönüm arazide çok sayıda zeytin ağacı, Bozağaç'ta dutluklar vardı, Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında bulunan bölgede de buğday, arpa, susam ve pamuk elde edilmekteydi (Cuinet, 1892:3,13,17 ve 37). İlkel yöntemlere karşın, gübre kullanılması ile (1 e 60) ve hatta bazen (1 e 100) ürün alınabilmesi bölgenin

verimliliğinin önemli bir göstergesidir. Bunun yanında sivrisinek üremesini önlemek için 20.yüzyıl başlarında pirinç ekimi yasaklanmıştır. Önemli bir tarımsal alan olan ormancılık 1890'da Adana'nın başlıca katkıda bulunduğu sektör idi (Issawi,1980:205).

19. yüzyıl sonlarında, 1889'dan beri T.C. Ziraat Bankası, Adana'nın tarımsal kredi ihtiyacını karşılamak üzere faaliyette bulunmaktadır. Ziraat Bankası'nın bu bağlamda 1889-1903 döneminde dağıttığı toplam kredilerin Adana'ya isabet eden miktarı 31.021 kuruştur ve bunun toplam krediler içindeki payı %7, toplam nüfus içindeki payı %9 dur (Yurt Ansiklopedisi,1981: 8170). 1901 yılında da Çukurova Havzası Çukurova Çiftliği kurulmuştur ve bugün Çukurova Tarım İşletmesi (TİGEM) olarak faaliyetini sürdürmektedir (Adana İl Yıllığı,1991:228-233).

Adana tarımı, 19.yüzyıl başında başlayan ve 20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar süregelen tarımın ticarete açılması sürecinin önemli bir bölümünü oluşturur. Çünkü 19.yüzyılda Adana, Ankara ve Konya vilayetleri demiryollarının yapılmasına paralel olarak bu bölgede tarımsal ürünlerin ticareti hızlı bir gelişme göstermiştir. Amerikan iç savaşının olması bu bölgede üretilen pamuk açısından Adana'nın önemini arttırmış ve Çukurova bölgesinde üretilen pamuk 1862 de 10.000 balya olmuştur. Bu nedenle de Adana bölgesi, Anadolu'da tarımın ticarete açılmasının tipik bir örneğini oluşturmuştur (Quataert,1980 :40-42,49). Adana'da pamuk yanında, limon, baharat, susam ve yelken bezi de üretilmektedir (Societe, 1924-1925: 35,39-40). 1910'larda ülkenin ortalama en büyük tarım arazisinin bulunduğu yerler arasında Diyarbakır, Aydın ve Bitlis yanında Adana'da 4-8 hektarla önde gelmektedir (Issawi,1980:802).

4.1. Adana ve Pamuk

Adana ve pamuk kelimeleri hep beraber anılır ve pamuk, Adana bölgesinde ilk çağlardan beri ekile gelmiştir. 19.yüzyılın ilk çeyreğinde pamuk ekimi yörenin ihtiyacını karşılayacak düzeye varmıştır. Ne var ki pamuk ilkel yöntemlerle işleniyor ve dokunuyordu. Pamuklu dokumalar daha çok zenginler tarafından satın alınabiliyordu. Adana'daki pamuk ekim alanı o dönemdeki Mısır'ın pamuk ekim alanından %50 daha fazla idi. Adana'da pamuk ekimine özellikle 1830'larda ekim tekniği açısından özel bir önem verilmiş ve İbrahim Paşa zamanında daha da gelişmiş ve 1850'lerde 50.000 balyayı⁶ bulmuştur. Yine bu dönemde Adana ilinde 50 pamuk işleme evi ve buna bağlı çok sayıda keçe, basmane ve masara yeri kurulmuştur (Yurt Ansiklopedisi,1981:32).

1860'lı yıllar Adana ve çevresi için pamuğun en önemli tarımsal ürün olduğu dönemdir. Çünkü bu yıllarda başlayan Amerikan iç savaşı ve köleliğin kaldırılması, o yılların en önemli pamuk alıcısı olan İngiltere'yi dar boğaza sokmuş ve dünya pamuk fiyatları hızla artmıştır. İngiltere açısından sorun, Amerika'dan pamuk gelmemesi, kumaş fabrikalarının faaliyetlerine son vermesi noktasında odaklanıyordu. Bu da 19.yüzyıldaki "pamuk krizini" yarattı (Quataert,1980 :42-43). İngilizler bunun üzerine Amerika'dan getirttikleri pamuk yerine, Türkiye'den pamuk getirtmeyi düşündüler ve pamuk için gerekli toprak ve iklim şartlarını taşıyan Türkiye'de pamuk cinsini ıslah için Osmanlı hükümetine yönelik tekliflerde ve teşebbüslerde bulundular. Öte yandan da gönderdikleri pamuk üretim uzmanları aracılığıyla da pamuk tarımını teşvik ettiler, gazetelerde bu konuda yayınlar yaptırıldılar. Örneğin; Ruzname-i Ceride-i Havadis' te 10-14 Mart 1861'de pamuk hakkında makaleler çıkmıştır (Ziraat Vekâleti, 1938: 120-123). Öte yandan 29 Mayıs 1863'te zamanın resmi gazetesi sayılan Takvim-i Vakayi 'de, Avrupa'dan ithal edilen pamuk tohumları ile tarımsal makinaların 10

⁶ Bir balya yaklaşık 180-200 kg.dır.

yıllık süre ile gümrük resminden istisna edilmesi bir ilanla karara bağlanmıştır. 21 Eylül 1864'te de Adana, Mersin ve Tarsus'ta birer pamuk yıkama fabrikası yapımı için ruhsat verilmesini isteyen James Gout adlı tüccara ruhsat verilmesi, gümrük resminden istisna edilmesi kararı çıkarılmıştır (Ziraat Vekâleti, 1938: 120-123,132-134).

Öte yandan, pamuk yetiştirenlere de madalya vermeye başlanmış, Türkiye hükümeti de pamuk tarımı için köylüye arazi vermiş, tohum dağıtmıştır. Bu dönemde, bu çevrede iki türlü koza tohumu vardır: Birisi, ürünün çoğunu oluşturan ve “yerli” ismi ile tanınan Hint pamuğu; diğeri ise Amerika pamuklarının melez bir cinsidir ve buna “iane pamuğu” denilmesinin nedeni, diğerdinden daha önce olgunlaşıp paraya çevrilebilmesi, bu yolla çiftçiyi mali sıkıntıdan kurtarmasıdır⁷(Yalman/Yalkın II, 1977: 108-109; Sabri,1929:309).

Amerikan iç savaşından sonra ise dünya pamuk fiyatlarının düşmesiyle pamuk ekimi de azalmaya başlamıştır. Bunda Osmanlı hükümetinin işi ciddi şekilde izlememesi yanında, köylülere ilişkin nedenler de vardır: “Birincisi, pamuğu mevsiminde yani pamuk zer'inin en âla mevsimi olan nisanda zer etmeyip bazı hallerde hazirana tehir ediyorlar. İkincisi, pamuğu buğday veya arpa eker gibi ekip yalnız arpa için tarlayı iki defa sürdükleri halde pamuk için üç defa sürüyorlar” (Ziraat Vekâleti, 1938: 136).

19.yüzyıl boyunca Adana bölgesinin temel tarımsal ürünü olan pamuk üretimi bu yüzyılın sonlarına doğru 2.000 balyaya kadar düşmüş, fakat bu üretim 1909 da 76.000 balyaya çıkmış ve daha sonraki yıllarda daha da artmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında pamuk üretimi 30 milyon okkaya varmıştır (Societe, 1924-1925: 35).19.yüzyılda Anadolu'dan çeşitli ülkelere yüksek miktarda ihraç edilen ürünlerden biri pamuk olup, özellikle Adana, Silifke ve civarı pamukları önemli bir gelir kaynağı idi (Uzunçarşılıoğlu,1937:110). 1890 yılında Adana'nın ihraç limanı olan Mersin'den yapılan toplam ihraç değeri 15,2 milyon frank olup, pamuk ihracatı 14.000 balya ve değeri 4,5 milyon franktır. Bu da toplam ihracat içinde pamuğun 1/3 gibi önemli bir paya sahip olduğunu gösterir. İşte 4,5 milyon franklık bu pamuk ihracatının 1,8 milyon frangi İngiltere'ye yöneliktir. (Cuinet,1892/2:4 ve 54).

4.2. Adana ve Tütün

Onbin yıl önce Kuzey ve Orta Amerika'da üretimi başlamış olan tütün (Haustein & Groneberg, 2010:1-2) Amerika kıtasının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Hatch,1948:101). Tütün Adana açısından da önemli bir tarımsal sanayi ürünüdür. Karadeniz, Marmara, Trakya ve Ege bölgelerinde üretilen tütünler yanında Doğu, Güneydoğu'da ve Adana'da üretilen tütün de göz ardı edilemez (Keskin ve Yaman,2013: 284-285,287).

Tütün tüketimi ile Osmanlıların tanışması dört yüzyıl öncesine rastlamaktadır.18.yüzyılın sonlarına doğru tütün, içki ve kahve gelirleri ile birlikte özel bir hazineye yönlendirilmiş olup, ülkenin savaş finansmanında ele alınmıştır. Bu gelirlerin Cumhuriyetin kuruluşuna kadar yabancıların ve Düyûn-u Umumiye' nin yönetimi ve denetimine devredilmesi söz konusu olmuştur.1873-1879 döneminde ilk devlet tekelinin kurulması sonrasında Reji İdaresi'nin imtiyazı (ayrıcalığı) nın oluşması ve bunun 1914 yılında sona erdirilmesi söz konusudur.Reji İdaresi'nin iki temel politikası göze çarpar: Birincisi; Samsun, İzmir ve Adana gibi tütün üretim alanlarının yakın ve farklı coğrafi bölgelerde fabrikalar kurulmasıdır. Bu bağlamda Adana'da 1895'de bir sigara fabrikası kurulmuştur

⁷ Bu konuda bir başka açıklama, Abidin Paşa'nın bu tohumu Mısır'dan getirterek iane olarak dağıttığı rivayetini esas alır.

(Falay,2013:431).İkincisi; üretim yanında, ihracat ve tmbeki ithalatı ile ilgili konularda Őirket kurarak kontrolü elde tutmasıdır (Doğruel ve Doğruel, 2000:76).

Başlıca üretim birimleri, tütün üretiminin temel olduğu bölgelere yakın yerlerde açılmıştır. Bu bağlamda Anadolu’da Samsun, Adana, Manisa ve İzmir’de fabrikalar oluŐturulmuŐtur. Reji idaresinin tasfiyesi ve tütünde devlet tekelinin kuruluŐunun temelinde, Ankara yönetiminin bu görevi üstlenmesi için 57 no.lu bir karar ile tütün ambarı creti belirlenmekte ve yönetim bu ücretleri kendi hazinesine aktarmaktadır. Cumhuriyetin ilanı ile de üretim ve vergileme ülke kontrolü altına alınmış olmaktadır (Falay,2013:438).1895 de üretime açılan Adana sigara fabrikasında 1928 yılında (98) iŐŐi çalıŐmaktaydı (Keskin ve Yaman,2013: 297). Bu bağlamda Güney ve Güneydoğu bölgesi tütünlerinin ekim alanları Diyarbakır, Siirt, Mardin, Malatya, Elazığ, Hatay ve Adana’da yođunlaŐmıŐtır. Doğu’da ise Bitlis, MuŐ, Mutki, Őemdinli başta gelmektedir (Doğruel ve Doğruel, 2000:212-213). Bunun uzantısı olarak ilk proluk tütün üretim denemeleri 1931’de Adana’da yapılacaktır.

4.3. Ormancılık

19.yüzyılda Adana vilayeti yoğun orman ile kaplı idi ve toplam orman alanı 490,9 hektar (yani 1.859 dönüm) idi. Bu ormanların 222 hektarı İçel, 144 hektarı Adana, 74 hektarı Cebel-i Bereket ve 51 hektarı Kozan sancağında bulunuyordu. Adana vilayetinin %10’unu oluşturan bu ormanlar am, meŐe, servi, kayın, zeytin, sedir vb. ağaçlardan oluŐuyordu. Adana vilayetinde bulunan ormanlar büyük çoğunlukla ısınma ve ev yapımında kullanılmakta idi, ayrıca Mısır ve Suriye’ye de ihraç ediliyordu (Cuinet,1892/2: 16; Solakian,1923:31,34).

5. Madencilik

Adana vilayeti maden açısından da çok zengindir; Demir, bakır, sülfür, kurŐun, krom ve gümüŐ gibi. Bu zenginliğine rağmen yeteri kadar maden istihracı (ıkarımı) yapılmamıŐtır. Yalnız, Bereketli Maden’deki ve Bulgar Madeni’ ndeki gümüŐ iŐletilmekte, fakat yüksek bir istihdam da sağlamamaktadır. (Cuinet,1892:2, 16; Issawi, 1980 :294-296). Bulgar Madeni gümüŐü Tarsus ve Mersin’e yakın ve Bağdat Demiryolu zerindedir. GümüŐ madeni özellikle Bereketli Maden, Akdağ, Aladağ, DeliktaŐ ve Gülek’ten çıkarılır. Bulgar Madeni 1.700 metre yükseklikte olup Mersin’e de 65 km. uzaklıktadır (Solakian,1923: 30). Öte yandan krom madeni Elvanlı’ da çıkarılmaktadır ve maden cevheri %51 zenginliktedir. Öte yandan Yarpuz ve Mersin’de de krom cevheri vardır ve 20.yüzyıl başında 1.800 ton çıkarılmış olup yine %51 zenginliğindedir. KurŐun madeni de Bulgar Madeni’ nden çıkarılmaktadır (Solakian,1923: 46-47).

Adana vilayeti 20.yüzyıl başında Osmanlı devletinin maden üretimi iÇinde krom ve kurŐun itibariyle önemli bir yer almıştır (Yurt Ansiklopedisi,1981:8173). Adana vilayeti aynı zamanda, Seyhan ve Ceyhan nehirleri dolayısıyla önemli bir tuzla bölgesidir. Öyle ki, Silifke’den Adana’ya kadar olan bölgede çok sayıda tuzlu su kaynağı vardır. (Solakian,1923: 80). Bu tuzların geliri 19.yüzyıl sonunda kurulan Düyûn-u Umumiye tarafından yönetilmiştir. “Tuzlaların yıllık gelirini tam olarak bilmek zor olmakla birlikte, 2500-3000 hektarın verimli tuzla olarak kullanıldığı ve yılda 2-2,5 milyon kg. tuz üretildiği tahmin edilmektedir (Cuinet,1892:2,23, 27-28).

6. Sanayi, Ticaret ve Ulaştırma

6.1. Sanayi

Adana sanayi başlangıçta tarım sektörüne dayalı olarak kurulmuş olup, Cumhuriyet döneminden önce Adana sanayiinde göze çarpar bir faaliyete rastlanmaz. Sanayi üretimi, önceleri masra ile çalışan değirmenler, keçe imalathaneleri ve ilkel dokuma tezgâhlarıyla gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, Osmanlı devletinde toplam (1103) fabrika var iken, bunların (35) i Adana'da bulunmakta idi (Issawi, 1980 : 278).

Adana'da gerçek anlamda kurulmuş ilk fabrika 1864 yılındaki çırçır fabrikasıdır. Bu fabrikayı ünlü Fransız yazar Alphonse Daudet'in akrabası olan Justin Daudet kurmuştur. Bu fabrikadaha sonra Ceyhan'a nakledilmiştir.1908'de Adana'da 500 çırçır fabrikası vardır. (Issawi, 1980 : 311). 1885 yılında Havace Tırpani tarafından ikinci çırçır fabrikası kurulmuştur ve daha sonra bu tesise dokuma ünitesi eklenmiştir. Modern döner değirmen de 1887'de Tarsus'da görülmüştür (Issawi, 1980 : 310). Daha sonra Adana'da ilk bez fabrikası ise 1901'de kurulmuştur. Adana'da ilk un fabrikası da 1902'de Salih Efendi tarafından kurulmuştur. Adana'nın iktisadi yaşamında halı ve kilim dokumacılığı büyük bir yer tutmuştur ve kilim yöredeki yörüklerin en değerli eşyası haline gelmiştir. Öte yandan tilki, keçi ve manda dericiliği de ileri düzeylere varmıştır (Yurt Ansiklopedisi,1981:138; Mazlum, 1995:18-19; Adana İl Yıllığı,1991:246; (Cuinet,1892:25; Societe, 1924-1925: 39).

Adana'da sanayi ile birlikte 1830'lardan sonra ücretli sanayi işçisi sınıfı oluşmuş ve bu bölge işçi-işveren ilişkileri açısından dinamik bir özellik taşımıştır. Fakat, işçilerin sendikalaşması ancak 20.yüzyılın ortalarına doğru gerçekleşmiştir. Oysa işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesi, dinlenme süreleri, çalışma gün ve saatlerine ilişkin haklar Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa zamanında gerçekleşmiş ve belirlenmiştir. Bu nedenle de yemek ve dinlenme süreleri halk arasında "İbrahim Paşa Soluğu" olarak adlandırılmıştır (Yurt Ansiklopedisi,1981:32,131).

6.2. İç ve Dış Ticaret

Adana öteden beri Mersin yoluyla Avrupa, Amerika, Mısır ve İstanbul'dan getirdiği çeşitli maddeleri iç piyasaya ve doğuya gönderen önemli bir ticaret merkezi olagelmiştir. Çevre bölgelerin ürünleri buradan iç piyasaya gönderildiği gibi, Konya, Niğde, Kayseri, Maraş, Malatya ve Diyarbakır'a kadar tüm doğu vilayetlerinin ürünleri de dış dünyaya ve piyasalara yine Adana'dan gönderilirdi (Sabri,1929:276). Buna rağmen, 19.yüzyılda Adana'da ticaret koşullarının yine de ilkel olduğu, ancak yüzyılın sonlarına doğru üretimin ve ticaretin örgütlenmesine gidildiği görülmektedir. Çünkü, bu yüzyılda borsa binası dahi yoktu. Yine de Türkiye'nin en eskisi olan Adana Ticaret Odası 1894'de kurulmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1981:39). Öte yandan, bu yüzyılda Adana'nın iktisadi ve ticari hayatına Hristiyanların hâkim olduğu görülür (Akverdi,1938:28; Hekim Bedros, Aşıkyan, Zatos, Kokonaki, Papuçcuoğlu, Tırpani, Şalvarcıoğlu, Gülbenkyan, Boduroğlu, Habipoğlu vb. adlı ve tamamen Rum ve Ermenilere ait fabrikalar vardı. Bunların dışında birkaç tane Müslüman tebâdan olanların (Akarcalı, Kalaoğlu, Bosnalı Salih vb.) fabrikaları vardı.

Kuyumculuk, kunduracılık, terzilik, kalaycılık, bakırcılık, tenekecilik, kısmen dericilik ve marangozluk gibi küçük zanaatlar ile eczacılık, doktorluk, avukatlık mühendislik gibi mesleklerde ise Müslümanlar hemen hemen yok gibiydi. Buna ilaveten kredi, ithalat ve ihracat işlerine de Hristiyanların hakim olduğu ve bunların son zamanlarda çiftçilik yapmaya başladıkları da görülür. Adana vilayeti öte yandan önemli düzeyde ihracat ilişkilerine sahipti. Bu ticaretin ilk akla gelen ürünleri tahıl, sert ve yumuşak buğday, çekirdek ve tohum, ceviz ve kumaş boyası, ısıtma ve yapı için kullanılan kereste, küçükbaş hayvan ve deridir. Özellikle

Adana pamuğu Avrupa'da çok ¼nl¼ idi. Tohum, pamuk ve diğer ihracat emtiasının ihracatı Mersin'den yapılıyor ve Marsilya, Liverpool ve Trieste'ye gidiyordu. Kereste ise Suriye ve Mısır'a yollanıyordu.1873-1876 yılları arasında Adana vilayetinin ortalama yıllık ihracatı 562 bin sterlin olmuştur (Çadırcı,1991:368). 1890'da Adana vilayetinden yapılan ihracatın toplamı 21,1 milyon frank değerinde olup, bunun 15,2 milyon francı esas liman olan Mersin'den, 5,9 milyon francı ise diğer ikincil limanlardan (Taşucu, Anamur, Karataş vb.) yapılmıştır.Buna karşılık ithalat işlemleri manifatura, y¼n ve pamuklu kumaş, Rusya petrol¼, şeker, kahve, İngiliz ve İtalyan pirinci, bu gibi şeylere yönelik idi. 1873-1877 yılları arasında Adana'dan yapılan ortalama yıllık ithalat 517 bin sterlindir (Çadırcı,1991:368). 1890'da Adana vilayetinden yapılan ithalatın toplamı 8,5 milyon frank idi (Cuinet,1892:2,25-26; Issawi, 1980 : 82,130-131).

Adana vilayetinin temel limanı olan Mersin'den yapılan ihracat ve ithalatın 1886-1890 yıllarındaki seyri ise aşığıdaki gibidir (bin frank):

Tablo 1

Yıl	İhracat	İthalat
1886	<i>16,569</i>	<i>14,700</i>
1887	<i>11,767</i>	<i>9,800</i>
1888	<i>12,630</i>	<i>9,145</i>
1889	<i>10,402</i>	<i>7,163</i>
1890	<i>15,230</i>	<i>8,528</i>

(Cuinet,1892:2,54-57).

1890 yılında Mersin'den yapılan ihracat ve ithalat tutarlarının ¼lkelere g¼re d¼k¼m¼ ise şoyledir (bin frank):

Tablo 2

Ülke	İhracat	İthalat
Almanya	-	335
A.B.D.	-	71
Cezayir-Tunus	267	-
Mısır	546	-
İspanya	590	-
İngiltere	913	2470
Avusturya	990	1592
Fransa	7482	1374
Yunanistan	502	75
İtalya	944	354
Rusya	520	162
Türkiye dâhiline	1579	1885
Diğer ülkeler	897	210

(Cuinet,1892:2,54-57).

İç ve dış ticaretin yapılması için Adana’da yerli ve yabancı kişiler ve kurumlar da ortaya çıkmış ve gelişmiştir: Türkiye Ulusal İthalat ve İhracat A.Ş., Şark Tarım ve Sanayi A.Ş., İstikbal Adana Pamuk Şirketi, İtidal Şirketi, Ağazade Hulusi ve Hacı Musazade Şirketi, Standart Oil Bayii, Vacuum Petrol Şirketi, Singer Şirketi, Ziraat Bankası, Osmanlı Bankası (Societe, 1924-1925: 52).

6.3.Ulaştırma

Adana ilk çağlardan günümüze kadar Anadolu’yu Ortadoğu’ya bağlayan askeri, ticari ve idari bir kaynak durumundadır. Bu bölgenin diğer bölgelerle bağlantısını kuran temel iki yol vardır: Birincisi, “Kral Yolu” da denilen ve İran’dan gelip Kilikya üzerinden Sinop’a giden yoldur ve Ceyhan, Adana ve Tarsus gibi yerlerden geçip kuzeye kıvrılır. İkincisi, İskenderun’dan başlayıp Ayas, Adana, Tarsus ve Silifke’den geçip Ege’ye uzanan yoldur (Yurt Ansiklopedisi,1981:22). 19.yüzyılda da Adana vilayetinde başlıca üç yol izlenirdi. Bunlardan birisi Mersin-Tarsus-Adana yönünde, diğeri Sis-Misis yönünde, öbürü ise Mersin-Silifke yönündedir idi (Cuinet,1892/2: 17).Osmanlı devletince, ilk defa 1840 yılında İstanbul dışında posta müdürü atanan Edirne’den sonra, ulaşımın kavşak noktasında bulunduğu için Anadolu’da öncelikle Adana, Kayseri, Ankara, Erzurum ve Trabzon’da 1841-42 yıllarında posta müdürleri göreve başlamıştır.Güney ve güneydoğu ulaşımının kavşak noktasında olduğu için, 19.yüzyılın ikinci yarısında Çukurova ve özellikle Adana’yı dünya pazarlarına bağlamayı öngören bir dizi tasarı ve projeler geliştirilmiştir. Öte yandan, yabancıların geliştirdiği projelerin ilki 1856’da İngilizlerin önerdiği İskenderun- Basra Körfezi demiryolu

tasarısıdır. Daha sonra 1870'de yine İngilizler Mersin-Adana-İskenderun-Kilis-Urfa-Diyarbakır demiryolu tasarısını önermişler, fakat bu öneri benimsenmemiştir.

1856'da iltizama verilen Köstence-Tırnova hattı hariç olmak üzere, Mersin-Adana, Yafa-Kudüs hatları ulusal nitelikteki Osmanlı şirketleri tarafından inşa edilen ilk hatlardır. Çünkü bu tarihten beri Osmanlı hükümeti, yeni kurulan ve değişiklik geçiren şirketlerin ulusal bir karakter taşımalarını şart koşmuştur (Morawitz,1979:326). Bu bağlamda Adana demiryolu için ilk somut adım Ocak 18.833'de atılmış ve 67 km. uzunluğunda olan bu hattın imtiyazı 99 yıl süreyle Mehmet Nahid Bey ile Kara Todori Paşa olarak da anılan Costaki Téodoridi adlı iki Osmanlı vatandaşına verilmiştir. Bu imtiyaz alanlar, imtiyazlarını 31 Ocak 1885'de 165 bin İngiliz lirası sermayeli Osmanlı Demiryolu Ortaklığı'na satmıştır. Bu ortaklığın sahibi Baron Evian de Vandeuve idi. Söz konusu ortaklık 20 bin İngiliz lirası değerinde 8.250 hisse senedi çıkarmıştır. Bu hisse senetlerinin 6 bin'ini Fransızlar ve İngilizler, geri kalanını ise İstanbul, Adana ve Mersin'deki vatandaşlar almıştır. Aynı ortaklık daha sonra 1850 hisse senedi daha çıkarmıştır. Adana bu dönemde tarımsal bölgenin hızlı gelişmesinin merkezi durumunda idi (Issawi, 1980 : 33). Bu demiryolu 1886'da işletmeye açılmış ve 1889'da 27.804 yolcu ve 20.772 ton mal, 1890'da 38.507 yolcu ve 36.612 ton mal taşımış ve km. başına toplam brüt gelir 9.270 ve 12.612 İngiliz lirası olmuştur (Cuinet,1892/2:18-20). Fakat bu hattın işletilmesi umulan sonucu vermemiştir. Çünkü kolera hastalığı nedeniyle alınan karantina önlemleri, kötü hasat elde edilmesi ve su baskınları nedeniyle bu hattın mal ve insan ulaştırma potansiyelini gerçekleştirilmemiştir. Hattın1890-1901 yılları arasındaki hesap devresinin safi bakiyesine bakılırsa; 1890-1891 ve 1899-1901 yıllarında pozitif bakiye, 1892-1898 yıllarında negatif bakiye vermiştir (Velay,1978:402-406). Bu hat Osmanlı devletinin Alman yanlısı politika izlemesi sonucu, 1908'de Almanlara satılmıştır ve daha sonra da millileştirilmiştir (Solakian,1923 :83). Mersin-Adana hattı Almanya'nın sahipliği altında 10 milyon frank sermayeli ve 67 kilometre uzunluğunda idi (Issawi,1980:149).Söz konusu hat 2 Ağustos 1886'da Adana Valisi Köse Raif Paşa'nın da katıldığı bir törenle açılmış, açılış günü trenin ne olduğunu ilk defa görecek olan halk, lokomotif düdüğü çalarak istasyona girince, dağılıp kaçmıştır. İlk günlerde trene kimseler binmemiş, işletme yöneticileri bunun üzerine, halkı alıştırabilmek için bir ay süreyle herkesi parasız götürüp getirmiş ve halk böylece tren yolculuğuna alıştırmıştır (Yurt Ansiklopedisi,1981:35).1910'larda hazırlanan İngiliz raporlarında Adana, İzmir, Trabzon ve Erzurum'un ulaştırma açısından önemli yerler olduğu belirtilmiştir (Issawi,1980:150).1940'larda Adana belediyesinde 27 otobüs, 217 kamyon, 1 kamyonet, 124 özel oto,31 taksinin mevcut olması Adana'nın bu açıdan öneminin bir uzantısıdır.(İller bankası,1949:27).

7. Mali Yapı ve Bankacılık

7.1. Mali Yapı

16.yüzyılda Adana görece olarak fakir eyaletlerden olup, tek başına gelirleri bir veziri geçindirecek durumda değildi ve bu nedenle de çoğunlukla mutasarrıflıkla yönetiliyordu (Çadircı,1991:13)Yine bu yüzyılda Anadolu'nun Trabzon-Urfa hattının batısındaki en büyük 50 yerleşim birimi ele alınırsa, bunlarda tarımsal vergiler ile ticari işlemlerden alınan vergiler arasındaki genel oranın 1/1 ve 1/2 arasında olmasına karşın, Adana vilayeti 1520-1531 yılları itibariyle 1/14'lük bir orana sahiptir. (Bu oranın daha yüksek olduğu tek vilayet ise 1/17,6 ile Trabzon'dur). Görülüyor ki mevcut ölçüler itibariyle Adana'nın bu durumu normal değil idi. Osmanlı devletinin buralarda egemenliğini sağlamasından sonra, bölgenin Ramazanoğulları gibi yerel zenginleri, ticari potansiyelin artması için çaba sarf etmişler ve hanlar ve diğer ticari

binalar yaptırmışlardır. İşte bu nedenledir ki ticari işlemler ve gelirler tarımsal faaliyetler ve gelirden çok daha yüksek düzeyde gerçekleşmiştir.1520-1531’de toplanan vergiler açısından dağılım ise şöyledir: tarımsal % 6, ticari %85 ve imalat %9. (Faroqhi,1979-1980, 22,27-28,43 te Tablo 2 ve 47 de Tablo 6).

Adana için bu yüzyılda en son vergi tahriri 1572-1573 yılında yapılmıştır. Bu dönemde Bursa ticari faaliyetlerin tartışılmaz merkezi niteliğinde idi. Öte yandan Trabzon bir liman kenti, Adana ise Halep’e giden yoların bir kervan Merkezi olarak (Faroqhi,1994: 16) Bursa ile kıyaslanamazdı. Fakat 16.yüzyılın ikinci yarısında ihtisap vergisi açısından Adana önemli bir merkez idi, çünkü iktisadi faaliyetleri önemli ölçüde artmıştı.1520-1531 arasında Adana’nın ihtisap vergisi geliri 25.000 kuruş iken 1573-1584 de 43000 kuruş olmuş ve diğer 25 büyük kentten daha fazla gelir elde edilmiştir. Boyahane vergisi açısından da önde gelen ilk 5 kent arasında yer almıştır (Faroqhi,1979-1980, 29-31,45 de Tablo 4 ve 46 da Tablo 5).

Adana 1500-1533 yılları arasında 50 kentte mevcut vergi mükelleflerinin sayısı itibariyle 39.sırada olup, mükellef sayısı 544 iken, 1566-1600 yılları arasındaki vergi mükellefleri itibariyle 47.sıraya inmiş fakat mükellef sayısı 1.017 olmuştur (Faroqhi,1979-1980, 39 da Tablo 1a, 41 de Tablo 1b; Faroqhi,1994;377 de Tablo1). Gelir ve giderleri denetlemek görevini yüklenen ve bütçelerde yer alan maliye kalemlerinin yöneticisi durumunda bulunan baş muhasebenin denetlediği gelirler açısından, bu mukataaların bazıları önem kazanırken bazıları da önemlerini kaybetmişlerdir. Sadece yıllık geliri milyon akçeyi aşan önemli mukataalar içinde Adana vilayeti mukataalarının gösterdiği gelişim şöyledir.

Tablo 3

Yıl	Gelir (Akçe)
1698-99	<i>1.650.000</i>
1700-01	<i>9.119.640</i>
1710-11	<i>3.923.100</i>
1716	<i>2.797.000</i>
1734-35	<i>1.894.380</i>
1748	<i>1.741.980</i>

(Tabakoğlu,1985 :84-88 de Tablo 6 ve 7).

19.yüzyılın sonuna doğru Adana vilayetinden elde edilen yıllık devlet gelirleri 350 bin Osmanlı lirası civarındadır. Önce 1887 sonra da 1890 yılında görülen kuraklık sonucu ise gelirden bir düşme olmuştur (Güran,1986 :94).1890 da elde edilen gelirlerin dökümü ise şöyledir:

Tablo 4

Gelir	Tutarı (Türk Lirası)
Aşar	70.771
Dolaysız vergi	56.435
Bedel-i askeri	10.626
Ağnam vergisi	66,512
Mahkeme harçları	3.85
Gümrük vergisi	26.183
Tescil vergisi	1.191
Orman vergisi	8.802
Diğer	13.929

(Cuinet,1892:2,30).

Düÿûn-u Umumiye İdaresi'nin Adana vilayetindeki faaliyetleri Mersin'de bir merkez müdürü, Adana'da bir merkez memuru ve tuzlalar için de bir müdür aracılığıyla sürdürülmüştür. Bu faaliyetleri sonucunda 1890 yılında bu teşkilatın toplam geliri 1.883.713 kuruş, gideri de 448.848 kuruş olmuştur. Bu gelirlerin en büyüğü ise 1.241.472 kuruş ile Adana tuzlasından sağlanmıştı (Cuinet,1892/2:26-27).Yine bu dönemde Tütün Rejisi teşkilatı Adana vilayetinde kurulmuş olup, bu teşkilatın Mersin, Adana ve İçel merkezlerinde elde ettiği yıllık gelir tahminen 3.945.000 kuruştur. Adana vilayetinde toplanan tütün miktarı ise yıllık 150-200 tondur. Reji idaresinde bunun ancak 70-80 tonu kayıtlı olup, geri kalanı kaçak yollarla piyasaya sürülmekteydi (Cuinet,1892/2:30).

Adana vilayetinin iktisadi ve mali yapısının ve dinamizminin yanında, geçmiş yüzyılda bazı bölgelerde paranın dahi tanınmaması ve Hacı Osmanlı kariyesi gibi yerlerde önem verilmemesi dikkat çekicidir. Örneğin, bölgeye yeni idari düzenlemeler yapması için gönderilen Fıkra-i İslahiye başkâtibi Mazhar Bey'in, hizmet eden bir çocuğa para vermek istemesi üzerine, çocuğun para ile ne yapıldığını bilmediğini söyleyerek onu geri vermek istemesi buna örnektir. Öte yandan, bunun tam tersi yönde olmak üzere, Hassa kazasındaki beylerin öteden beri kendi bölgelerinde bağımsız mali ve idari yönetici gibi davranmaları ve yerel gelirleri istedikleri gibi toplayıp sarf etmeye yönelik olmaları yaygın bir tavır halini almıştır (Cevdet Paşa,1963:160,145).

Bölge halkının paraya olan yaklaşımını şu türküyü de anlatmak mümkündür;

Âdemden hatemi edna dolayı/ İnsanı ağladıp güldüren akça,
Mevla yeri göğü çarhı kuralı/ Herkese fendini bildiren akça.
Abdalları bülbül eder söyletir/ Ahmaklara tül tül emel diletir,
Muzırlara şeytan yükü yükletir/ Herkesi kendine taptıran akça.

(Yalman/Yalkın,1977/I:128).

7.2. Bankacılık

Adana vilayetinde pamuk üretimi ile birlikte, 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra çiftçinin kredi gereksinimi doğmuştur. Bu nedenle bölgede “menafı sandıkları” kurulmuştu ve maçı, pamuk ekimini desteklemektir. Ne var ki bu sandıkların kredilerinden küçük köylünün yararlanması güçtü, çünkü hem kredilerin çoğu varlıklı köylülere gidiyordu hem de kredi formaliteleri uzun idi. Ekim 1888’de Ziraat Bankası kurulmuş ve Adana şubesi 1889’da açılmıştır. Osmanlı Bankası, Banque Française de Syrie ve Banque d’Athenes’in de şubeleri açılmıştır (Cuinet,1892:2, 14-15; Yurt Ansiklopedisi,1981:38).

Ziraat Bankası’nın 1889-1895 ve 1898-1903 dönemlerinde Anadolu’da dağıttığı toplam 430,5 milyon kuruşluk kredinin 31 milyon kuruşu, yani toplam kredinin %7’si Adana’ya tahsis edilmiştir (Yurt Ansiklopedisi,1981:8170). Yine Ziraat Bankası Adana şubesinin sermaye ve kredi miktarının 1897-1908 itibariyle gelişimi incelenirse, sermaye ve kredi miktarı açısından (1) misli, kredi alanların sayısı itibariyle (4) misli civarında artış olduğu görülür:

Tablo 5

	1897	1908
Kabili temin sermayesi (milyon kuruş)	8	16,9
Verilen kredi miktarı (milyon kuruş)	2,7	4,4
Kredi alanların sayısı (bin kişi)	1,7	4,1

Ne var ki, bankanın tarımsal sermaye ihtiyacının ancak 1/10’u civarında bir kısmı karşılayabildiği görülmüştür. Bu da üreticiyi yine özel kredi piyasasına bağımlı kılmıştır (Güran, 1986:124).

8. Sağlık

Adana Vilayeti Osmanlı İmparatorluğu’nun öteden beri önemli salgın hastalıkların görüldüğü bölgelerden biridir. Adana tarihi itibariyle en büyük salgın hastalık 1717’de görülmüş ve kolera nedeniyle 100 bin kişi ölmüştür.1827’de yine kolera salgını patlamıştır. İmparatorluğun diğer bölgelerinde de başka salgın hastalıklar olması nedeniyle, 1838 de ülkenin önce büyük kentlerinde olduğu gibi, Adana’da da karantinalar çalışmaya başlamıştır. Bu önlemler Tanzimat döneminde de sürdürülmüş ve diğer bölgelerden 2.500 kadar kişi hacdan dönerlerken Adana’da karantinaya alınmak istenmiş, fakat bu kişiler buna uymayarak memleketlerine gitmek için direnmişlerdir. Manisa’nın demirci kazası müftüsü de

karantinanın şeriata uymadığı fikrini yaymış, ayaklanmanın bastırılmasında Adana mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın kusuru görüldüğünden kendisi görevden alınmış, müftü ise İzmir'e sürgün edilmiş, ayrıca biray süreyle karantinada tutulması kararlaştırılmıştır (Çadırcı,1991:308-309).1840'ların sonunda Adana'da 20 bin kişilik nüfusun 700'ü koleradan ölmüştür (Issawi, 1980 :12).1865'deki kolera salgını da günde 350-400 kişinin ölümüne yol açmıştır. Benzer bir kolera salgını 1895 de görülmüştür.

Adana'da açılan ilk sağlık kurumu 1885 yılında hizmete giren Adana Devlet Hastanesi'dir (Adana İl Yıllığı, 1991:180). 12 Şubat 1896 da vali Faik Paşa 'nın İstanbul'dan aldığı emir gereği Adana Memleket Hastanesi'nin yapımına başlanmış ve inşaat 1898'de bitirilmiş ve Belediye Hastanesi adı verilmiştir (Yurt Ansiklopedisi,1981:128).Öte yandan sığır vebası salgını da hem Osmanlı devletinin son yıllarında hem de Cumhuriyet öncesinde ülkede ve Adana'da milyonlarca hayvanın ölmesine ve çiftçinin açlık çekmesine ve sefaletle düşmesine yol açmıştır (Şerif, 1977:158).1940'ların sonunda kentte 20 muvazzaf 62, serbest doktor,11 eczane, 1 cankurtaran,1 asri mezarlık ve 1 cenaze arabası, 3 genel ve 1 özel hastane ve doğumevi olduğu görülür (İller Bankası,1949:25-26).

9.Eğitim

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden, 17.yüzyıl ortalarında Adana'da 22 medrese bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat, 17.yüzyıl sonu ile 18.yüzyıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kargaşa dönemlerinde Adana'daki okulların kendi hallerine terkedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. 1839'da Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Maarif Islah Komisyonu kurulmuş ve Adana'da geleneksel, çağdaş ve azınlıklara yönelik okullar bir arada bulunmuşlardır. Bu çerçevede 1860'da "ıslahhane mektebi" açılmıştır. Tanzimat öncesinde Adana'nın eğitim hayatında geleneksel medrese ve sübyan mektepleri rol oynamışken, Tanzimat'la birlikte Fransız eğitim sistemine dayalı okullar ve azınlık okulları da açılmıştır (Adana İl Yıllığı,1991:138).

1869-70 salnamesine göre; Anadolu kent merkezlerindeki 58 rüştiye okulunda 5.450 öğrenci varken, Adana'daki bu öğrenci sayısı 82'dir (Çadırcı, 1991:286). ve bu sayı 1876'da 6 rüştiye ve 328 rüştiye öğrencisine yükselmiştir. Buna paralel olarak 1882'de kurulan idadilerin kısa zamanda yaygınlaşması sonucunda da ilkokul (iptidai) ve rüştiyelerle birlikte, mevcut okulların sayısı 150 yi geçmiştir (Yurt Ansiklopedisi,1981:120). Vali Abidin Paşa zamanında 1883 yılında Askeri İdadi binası yapılmış ve aynı yıl Askeri Rüştiye olarak öğretime başlamış olup, daha sonra bu okul, yönetici yetiştirilmesinde kullanılmak üzere Mekteb-i İdadi Mülkiye'ye dönüştürülmüştür. Bu okul 1889'da Adana Erkek Lisesi olarak fonksiyon görmeye başlamıştır. (Adana İl Yıllığı,1991:139). Adana'da, Müslüman uyrukluların gittiği ilk, orta ve lise gibi okulların yanında, azınlık okulları da bulunmakta idi. Gayrimüslim ve batı kültürüne yakın olan bu azınlık okullarının ilki 1876 da Sarkis Efendi Ermeni Mektebi bünyesinde açılan iki rüştiye olmuştur. 1890 yılına gelindiğinde Adana'da mevcut okul ve öğrenci sayıları şöyle idi:

Tablo 6

Grup	Okul sayısı	Öğrenci sayısı
Müslüman	70	2000
Ermeni	13	1200
Rum ve Arap	10	303
Katolik	4	220
Protestan	4	200
Toplam	101	3923

(Cuinet,1892/2:12)

Cizvit Fransız İdadisi, azınlık okullarının önde gelenlerinden olup, 200 civarında öğrencisi vardı. Ayrıca, Adana merkezinde Ermeni gregoryen ve Rum Ortodoks okullarından 2 şer tane bulunuyordu (Çavdar,1970:91,106-107). 1894-1895 yıllarında Osmanlı devletinde geleneksel eğitim yapan 18.708 ilkokulun 585'i, yeni usul eğitim yapan 4.992 ilkokulun 12 si Adana'da bulunmaktadır.1898'de Adana'da Müslümanlara ait (1) idadi okulu ve 213 öğrencisi, 855 rüştiye okulu ve 855 öğrencisi bulunmaktadır (Haydaroğlu,1990:107-108).

10. Kültür ve Sanat

Adana Kültürü, Çukurova kültürü bütünü içinde ele alınarak incelenebilir ve onun bir parçasıdır. Bu açıdan bakılırsa, Adana'nın kültürel yapısı binlerce yıllık geçmişin bir uzantısı niteliğindedir. Çünkü Hitit, Kilikya, Roma-Bizans, Ermeni, Kürt, Arap ve Türk kültürü bu bölgede birbiriyle kaynaşmış ve bugüne kadar gelmiştir. Bu kültür sentezi içinde özellikle Hitit kültürü ağırlıklıdır, fakat diğer kültürlerin katkılarıyla da zenginleşmiştir. Adana'nın kültür yaşamında, bu bölgede hüküm sürmüş bulunan on kadar uygarlığın izleri ve etkileri bugün de görülmekte ve yaşanmaktadır. Bu kültürel yapının ön belirleyicilerinden olan ve Geç Hitit döneminden kalma Karatepe-Aslantaş kalıntıları, Alman Helmut Th. Bossert ve yardımcısı Prof. Dr. Halit Çambel tarafından ortaya çıkarılmış olan önemli bir merkezdir (Taşdelen,2009:85-89; Çetinkaya,2000:125,125).Ayrıca; Helenistik devirden kalma ve Hadrian'ın zafer takıyla Kozan ve civarı bölgenin önemli bir tarihsel ögesidir. Kendisine özgü güzelliğiyle Kozan Kalesi de Sis Kalesi olarak bilinir (Ortaylı,2006: 4; Camcı,2012:54-56).

Ovadan çok, Toroslara yerleşen Yörük ve Türkmen aşiretleri uzun yıllar dış dünyaya kapalı şekilde yaşamış ve en az 10-15 yüzyıl Türk-Müslüman kültürünü hemen hemen aynen korumuştur. Adana halkının daha ovalık kesimlere yerleşmesi 19.yüzyılda Osmanlı Devletinin Cevdet Paşa ve Derviş Paşalar dönemine rastlamış ve bu nedenle de bölgenin kültüründe değişmeler görülmüştür (Yurt Ansiklopedisi,1981:137; Adana İl Yıllığı,1991:59).

Beylikler dönemine damgasını vuran Ramazanoğlu Beyliği'nin özellikle zengin kültür varlıkları bugün dahi dikkati çekecek boyutlardadır (Kaya & Arslan, 2011:144-151). Adana mimarisinin örneklerinde, Çukurova'nın değişik kültürlü topluluklarının, sıcak ve nemli iklimin ve göçebe kültürü ile Osmanlı ve Mısır mimari tarzının temel özellikleri görülür (Uygur, 2006:20-56).

Bu kültürel altyapıyı tamamlayacak tarzda Adana yöresinde genellikle tarıma dayalı el sanatları ve tarımsal araçlar üretilmiştir. Saban, düven, yaba yapımı yanında ağaç işçiliği, demircilik gibi el sanatları ortaya çıkmıştır. Başta bakır olmak üzere metal işlemeciliği, toprak kap-kacak ve seramikçilik de gelişmiştir. Ayrıca kilim, çorap, heybe, çadır ve kilim ve halı üretimi önemli bir yer tutar. Öyle ki, 1862'de Paris'teki Uluslararası Sergide Şam, Selanik ve Adana'dan gönderilen halılar dikkat çekmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981:153; Selahaddin, 1867:22). 1863'de tekrarlanan bu sergiye Adana'dan pamuk numuneleri gönderilmiştir (Çadircı, 1991:359). Adana'da ilk tiyatro da 1880 de Ziya Paşa'nın Adana Valiliği sırasında kurulmuştur. İstanbul'dan bir tiyatro topluluğu bu tiyatrodaki temsiller vermek üzere getirilmiş ve bu topluluk Ziya Paşa'nın ölümüne kadar orada temsiller vermeğe devam etmiştir (Adana İl Yıllığı, 1991:63).

Sonuç

Milattan önce 2000'lerden beri yerleşme merkezi olan Adana 20.yüzyıl başına kadar şehircilik açısından önemli sorunlar yaşamıştır. Zaten 16.yüzyıla kadar Adana ve Çukurova'da göçebe aşiretler yaşamakta idi. Yine bu yüzyılda bu geleneksel topluluklarda kıtlık ve ayaklanmalarda görülmüştür. Öte yandan kentin ve bölge ticaretinin gelişimine katkılarda bulunmuş olan Ramazanoğulları gibi ailelerle de karşılaşılır. Bir tarım bölgesi olan Adana pamuk, tütün, bağ, meyve ve sebze üretiminde de göze çarpan bir kenttir. Özellikle 19.yüzyıl başlarında pamuk üretimi kentle beraber yörenin de ihtiyacını karşılayacak düzeyde idi. Bunun yanında tütün de önemli bir tarımsal sanayi ürünüdür.

19.yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu borçları için Düyûn-u Umumiye ve daha sonra Reji idaresi kurulmuş ve bunların imtiyazı 1914 de sona erdirilmiştir. İşte bu idarelerin Adana'da önemli mali uzantıları görülür. 19.yüzyılda yoğun orman ile kaplı olan bölge madenler açısından da zengindir. Buna karşın Adana'da sanayi faaliyetleri yetersizdir. Sanayileşmenin geç başlaması nedeni ile işçi sendikaları da daha sonra faaliyete başlamış ve 20.yüzyılın ortalarında kurulmuştur. 1855'de ilk hastahane, 1864'de ilk Çırçır fabrikası, 1889'da Ziraat Bankası şubesi ve 1894'de Türkiye'deki ilk Ticaret Odası kurulmuş olan Adana anlaşılacağı üzere askeri, ticari ve ulaşım açısından bir hareket merkezi ve bir kavşak noktası rolünü hep taşımıştır. Adana ve Çukurova'da yerel kültür, sosyal yapı, eğitim ve sanatsal alanlarda önemli olan Türkmen ve Yörük aşiretlerinin faaliyet ve etkileri günümüzde de sürmektedir.

Kaynakça

Adana İl Yıllığı (1991), Adana, Kemal Matbaası.

Akdağ Mustafa (1975), Türk halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası- Celalî İsyanları, İstanbul, Bilgi Yayınevi.

- Akverdi, Naci (1938), Adana-Cumhuriyetten Evvel ve Sonra, Adana.
- Camcı, Halit Ömer (2012), “Gizli Güzellik Kozan”, The Gate, Ekim.
- Cevdet Paşa (1963), Tezâkir (21-39),Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Cuinet Vital (1892), La Turquie d’Asie,Tome 2.Paris,Ernest Leroux.
- Çadırcı, Musa (1991).Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çankaya, Erol (1982), “Edebiyat ve Çukurova”, Yazko Edebiyat, sayı.20
- Çavdar, Tefik (1970),Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul, Ant Yay.
- Çetinkaya, Mustafa (2000), “Fırtına Tanrısının Kanatları Altında Karatepe-Aslantaş”, Skylife, Mayıs.
- Doğruel, Fatma ve A.Suat Doğruel (2000), Osmanlı’dan Günümüze Tekel, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.
- Ener Kasım (1978), Adana Tarihine ve Tarıma Dair Araştırmalar, İstanbul.
- Erdeha, Kâmil (1975), Milli Mücadele’de Vilayetler ve Valiler, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Evliya Çelebi (1971), Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı.
- Falay, Nihat (2013), “Doğu ve Güneydoğu’da Tütün ve Sigara”, VIII.Uluslararası Van Gölü havzası Sempozyumu,(Bitlis, 4-7 Ekim 2011), Bursa, Bitlis Eren Üniversitesi/ Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı/ Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi.
- Faroqhi, Suraiya (1978/80), “Taxation and Urban Activities in sixteenth century Anatolia”, International Journal of Turkish Studies, Winter,Vol.I,no.1.
- Faroqhi, Suraiya (1994), Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yayını.
- Güngör, Kemal (1941), Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki, Ankara, Ankara Üni. Dil ve Tarih-Coğrafya Fükültesi.
- Güran, Tefik (1984), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910”, Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Edirne, 9-10 Mayıs 1984, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Halaçoğlu, Yusuf (1979), “Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. yüzyılın ilk yarısında Sis (Kozan) Sancağı”, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 32,Mart (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı).
- Halaçoğlu Yusuf (1988), XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Hatch Jr., Charles E.(1942), “Tobacco: Its History Illustrated by The Books,Manuscripts and Engraving in The Library of George Arenta, Jr. By Jerome E.Brook”,William and Mary College Quaterly Historical Magasine,Vol22,April,no.2.

Haustein,K and D.Groneberg (2010), Tobocco or Health,Berlin.Heidelberg,Springer Verlag.

Haydaroğlu, İlknur Polat (1990).Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara, Kùltür Bakanlığı.

Issawi Charles (1980). The Economic History of Turkey 1800-1914,Chicago and Lowion,The Uni. of Chicago Press.

İller Bankası (1949).Belediyeler Yıllığı , cilt 1,Ankara.

Karpat, Kemal H.(1978/79). “Ottoman Population Record and The Census of 1881/82-1893”, International Journal of Middle East Studies.

Kaya, Hasan Mert ve Ahmet Bilal Arslan (2011). “Adana’da Taş ve İnanç”,Skylife, Mayıs.

Keskin, Nuray Ertürk ve Mediha Yaman(2013).Türkiye’de Tütün- Reji’den Tekel’e Tekel’den Bugüne, Ankara, Nota Bene Yayını.

Mazlum, Mustafa (1995), “Adana Ekonomisinin Mevcut Durumu, Potansiyeli, Sorunlar ve Çözümler”, Adana Ekonomisinin Gelişmesi, Organize Sanayi Bölgesinin Gelişmedeki Yeri ve Önemi, İstanbul, Adana Sanayi Odası ve İktisadi Araştırmalar Vakfı.

Morawitz, Charles (1979). Türkiye Maliyesi,(Çev.Yok),Ankara Maliye Bakanlığı tetkik Kurulu.

Nuri (Ziraat Müdürü)(1938). “Seyhan Vilayeti Umumi Vaziyeti ve Zirai İşleri”, Çukurova Ticaret Mecmuası, sayı 1, yıl 1,Nisan.

Orhonlu, Cengiz (1986). Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı, İstanbul, Eren Yayınevi.

Ortaylı, İlber (2006). “Kozan ve Başka Güzellikler” .Milliyet Gazetesi, 10Aralık.

Özkaya, Yücel (1977). Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık, Ankara, Ankara Üni.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

Pakalın, Mehmet Zeki (1983). Osmanlı Tarih Deyişleri ve Sözlüğü, cilt 3,İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Pitcher, Donald Edgar (1999). Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihsel Coğrafyası (Çevr.B.Tırnakçı). İstanbul Yapı Kredi Yay.

Quataert, Donald (1980). “The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey 1800-1914”,International Journal of Turkish Studies, Autumn, Vol.1, No.2

Ramsay,J.M. (1961).Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası, (Çev.M.Pektaş), İstanbul,Milli Eğitim Basımevi.

Refik, Ahmet (1930), Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200), İstanbul, Devlet Mat.

- Sabri, Faik (1929), Türkiye Coğrafyası, İstanbul, Devlet Matbaası.
- Selahaddin Bey (1867).La Turquie a l'Exposition Universelle de 1867,Paris, Hachette.
- Seyhan-Cumhuriyetin15 Yılı İçinde (1983), İstanbul, Tan Matbaası.
- Societè Anonyme Turque, D'Etudesde Publications et D'Entreprises Economics (1924-1925), Annuaire Commercial Turc 1924-1925, Constantinople.
- Solakian, Archak (1923), Les Richesses Naturelles et Economiques'de l'Asie Mineure, Constantinople, Grande Librairie Mondiale.
- Şerif, Ahmet (1977),Anadolu'da Tanin, İstanbul, Kavram Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet (1985). Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul, Dergâh yayınevi.
- Taşdelen, Ceyda (2009). “Karatepe-Aslantaş”,Yolculuk, Mart.
- Toros, Taha (1938). “Hayat Pahalılığı ile Mücadele-Ziraat Kongresi ve Toprak Kanunu-Standart Bakımından Portakal ve Pamuk Meselesi”, Çukurova Ticaret Mecmuası,Yıl1,Sayı1,Nisan.
- Tuğlacı, Pars (1985). Osmanlı Şehirleri, İstanbul, Milliyet Yay.
- Umar, Bilge (1993).Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul, İnkılap Kitabevi.
- Uygur, S. Haluk (Ed.) (2006). Dört Bin Yıllık Öykü Adana, Adana Valiliği.
- Uzunçarşılıoğlu, İ. Hakkı (1937).Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Velay, A. du (1978). Türkiye Maliye Tarihi (Çev.yok), Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu.
- Yalçın, Osman (1959). Adana, İstanbul, Özyürek Yay.
- Yalman,(Yalkın),Ali Rıza (1977). Cenupta Türkmen Oymakları, cilt I ve II, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- Ziraat Vekâleti (1938). Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, (Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi),İstanbul, Devlet Mat.